

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء (س)
سال سی و چهارم، دوره جدید، شماره ۶۲، پیاپی ۱۵۲، تابستان ۱۴۰۳
مقاله علمی - پژوهشی
صفحات ۱۷۵-۱۴۷

مطالبات جامعه شهری کرمانشاهان در عرایض عصر قاجار (از مشروطه تا سقوط قاجار؛ ۱۳۲۴-۱۳۴۴ق/۱۹۰۶-۱۹۲۵م)^۱

ناهید کشتمند^۲، محمدمیر شیخ نوری^۳، روح‌الله بهرامی^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۹
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۱۷

چکیده

عرایض را می‌توان از مهم‌ترین اسناد تاریخی به شمار آورد که با زندگی سیاسی و اجتماعی جامعه ارتباط وثیقی دارند و نمایانگر دغدغه‌ها و مشکلات جامعه‌ای‌اند که عموماً به دنبال عدم حل و فصل مطالباتشان در مجاری رسمی، ناگزیر به نوشتن عریضه بوده‌اند. مقاله حاضر با هدف شناخت دغدغه‌ها و مسائل شهری کرمانشاهان عصر مشروطیت و با تکیه بر اسناد عرایض، به رشته تحریر درآمده است. این پژوهش با روش تحلیل محتوا به خوانش و بررسی عرایض این دوره پرداخته و به این پرسش پاسخ داده است که مردم به عنوان طبقه فرودست، حل و رفع چه مسائلی را در این دوره به واسطه عرایض از مقامات بالادستی می‌خواستند؟ نتایج به دست آمده در بررسی مطالبات جامعه شهری کرمانشاهان در سه مقطع تاریخی در این دوره، نشان می‌دهد که مطالبات مذکور در قالب چهار مقوله اصلی اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی در پیوند با تحولات در نوسان بوده است. درحالی‌که در دوره اول و دوم مشروطه و جنگ جهانی اول، ساحت سیاسی مطالبات در صدر بوده، اما در دوره سوم

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/hii.2025.47236.2933

۲. دانشجوی دکتری گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.

keshmandn902@gmail.com

۳. استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

a.sheikhnoori@alzahra.ac.ir

۴. دانشیار گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

dr.bahrami2009@gmail.com

- مقاله برگرفته از رساله دکتری با عنوان «مطالبات جامعه شهری کرمانشاهان در عرایض عصر قاجار(از مشروطه تا سقوط قاجار ۱۳۲۴-۱۳۴۴ق/۱۹۰۶-۱۹۲۵م)» دانشگاه الزهراء(س) در سال ۱۴۰۳ است.

با چرخشی بنیادین و با کاهش چشمگیر مطالبات سیاسی، مقوله اجتماعی با تنوع موضوعی و حجم بالایی از عرایض، در رأس جدول این مطالبات قرار گرفته و مقوله فرهنگی با تحرکی صعودی، در ردیف دوم جدول قرار گرفته است. از بُعد اقتصادی نیز در هر سه مقطع روند یکنواخت این گونه مطالبات را شاهدیم که عمدتاً در رابطه با سیستم مالیات‌گیری شکل گرفته بود.

واژه‌های کلیدی: کرمانشاهان، جامعه شهری، کُنشگران عریضه، مطالبات اجتماعی

مقدمه

عریضه‌نویسی در تاریخ ایران سابقه‌ای دیرینه دارد. قدیمی‌ترین نمونه‌های مکتوب از دوره تیموریان (طبری، ۱۳۸۸: ۴۶۶) و نیز دوره صفوی (لمبتون، ۱۳۷۷: ۲۵۶) در آرشیوها و موزه‌های مهم نگهداری می‌شود. داده‌های تاریخی علاوه بر اینکه تداوم این سنت را در دوره قاجار نشان می‌دهند، از شکوه عارضان به سبب خودکامگی شاهان و عدم رسیدگی به وضعیت مردم حکایت دارند (طلایی، ۱۳۸۳: ۳۹). برخی پژوهشگران عریضه‌نویسی را بازتابی از ناکارآمدی و بی‌عدالتی حکومت می‌دانند که فاقد سیستم قضائی کارآمد و پاسخ بود (رحمانیان و میرکیانی، ۱۳۹۲: ۷۵؛ Schneider, 2006: 21). از این رو، عموماً رسیدگی به شکایت‌ها و دعوای مردم توسط ریش‌سفیدها، کدخداها یا روحانیون محلی صورت می‌گرفت (مستوفی، ۱۳۶۰: ۹۱/۱). در عصر ناصری با تشکیل «مجلس مظالم» و تمرکز بر مکتوب کردن عرایض، بستری برای سهولت طرح دعوی مردم ایجاد شد و کُنش عریضه‌نگاری رُشد کرد (صفایی، ۱۳۴۷: ۳۹؛ آدمیت و ناطق، ۲۵۳۶: ۳۷۸؛ کرمعلی و دیگران، ۱۴۰۱: ۲۴۸). با برقراری حکومت مشروطیت، عریضه‌نویسی و فرایند پاسخ‌گویی به آن دچار تغییرات ساختاری شد. ارسال عرایض به نهادهای مختلف از طریق دفاتر پستی، نمایندگان مجلس و مراجعه مستقیم به ادارات مرتبط مانند مجلس شورای ملی و وزارتخانه‌ها، موجب بروز ناهماهنگی‌هایی شد. در واکنش به این مسئله، مجلس کمیسیونی با عنوان «کمیسیون عرایض» تأسیس کرد تا به شکل سازمان‌یافته و مطابق با قانون، به پاسخ‌گویی و بررسی عرایض پردازد (مجموعه مصوبات ادوار اول و دوم قانونگذاری مجلس شورای ملی، ۱۳۱۸: ۹۰). این تغییرات نقش عریضه را در ساختار سیاسی و اداری کشور بازتعریف و آن را به عنوان ابزاری قانونی برای طرح مطالبات عمومی نهادینه کرد. در اواخر دوره قاجار، رضاخان برای تثبیت موقعیت خود و جلب اعتماد عمومی، کمیسیون عرایض را تقویت کرد. این کمیسیون با هدف رسیدگی به شکایات مردم، نقش مهمی در بهبود رابطه مردم با دولت ایفا کرد و موجب افزایش اعتبار رضاخان شد.

مقاله حاضر با بازخوانی و تحلیل ۱۴۶ عریضه متعلق به جامعه شهری کرمانشاهان در

دوران مشروطیت (۱۳۲۴-۱۳۴۴ق/۱۹۰۶-۱۹۴۱م) به روش تحلیل محتوا، مطالبات مردم کرمانشاهان را ذیل چهار مقوله اصلی شناسایی و بررسی کرده است. جامعه آماری در این مقاله، به دلایلی چون ناخوانا یا ناقص بودن برخی اسناد، تکراری بودن عرایض و اشباع برخی موضوعات به ویژه در دوره گذار از قاجار به پهلوی، تمامیت شماری نشده و از تکنیک نمونه گیری هدفمند برای انتخاب اسناد استفاده شده است. اسناد نام برده از آرشیو مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی و وزارت امور خارجه، روزنامه های مجلس و حبل المتین یومیه، کتاب *ایران و جنگ جهانی اول اسناد وزارت داخله* اثر کاوه بیات، *تاریخ مفصل کرمانشاهان* نوشته محمدعلی سلطانی و نیز از مجموعه اسناد خانوادگی هرمز بیگلری گردآوری شده اند.

تا آنجا که به پیشینه پژوهش حاضر مرتبط است، دو دسته آثار در این رابطه می توان یافت. دسته اول به عریضه های کرمانشاهان درباره اصناف و گروه های خاص، به ویژه وضعیت آشفته اصناف پرداخته اند که می توان به مقاله «بررسی اختلاف در اویش و نقیب سادات سنقر کلیایی بر اساس عریضه های مجلس شورای ملی»^۱ و «اصناف بزاز و کلاه مال سنقر و کلیایی در طی سال های (۱۳۰۳-۱۳۰۵)»^۲ اشاره کرد. دسته دوم به بررسی جایگاه و اهمیت عرایض و نیز کنش عریضه نویسی پرداخته اند که از آن میان می توان به مقاله های «بررسی جایگاه عریضه در پژوهش های اسنادی»^۳ «عرایض رهیافتی به تاریخ فرودستان»^۴ «کالبدشناسی کمیسیون عرایض در جامعه ایران...»^۵ و «تأملی بر ساختار و محتوای اسناد عرایض، بررسی موردی: عرایض اصناف در دوره ششم تا هشتم مجلس شورای ملی»^۶ اشاره کرد. افزون بر آن، نویسندگان مقاله «مسائل و مطالبات مردم طهران در اسناد عرایض عهد ناصر»^۷ و «تحلیل محتوایی عرایض

۱. یزدان فرخی و ابوالفضل مظفری (۱۳۹۵)، «بررسی اختلاف در اویش و نقیب سادات سنقر و کلیایی بر اساس عریضه های مجلس شورای ملی»، *اسناد بهارستان*، دوره جدید، شماره نهم.

۲. نظامعلی دهنوی (۱۳۸۳)، «اصناف بزاز و کلاه مالان سنقر و کلیایی در طی سال های ۱۳۰۳-۱۳۰۵ ش»، گنجینه اسناد، شماره ۵۳.

۳. علی ططری (۱۳۸۸)، «بررسی جایگاه عریضه در پژوهش های اسنادی»، *پیام بهارستان*، سال اول، شماره ۴.

۴. سیاوش شوهانی (۱۳۸۹)، «عرایض، رهیافتی به تاریخ فرودستان (بررسی اسناد عرایض مجلس شورای ملی)»، *فصلنامه گنجینه اسناد*، سال بیستم، دفتر سوم.

۵. فریدون شیرین کام (۱۳۹۳)، «کالبدشناختی کمیسیون عرایض در جامعه ایران؛ با نگاهی به کتاب اسناد مهم در دوره پهلوی اول (مجلس ششم تا دوازدهم)»، *فصلنامه اسناد بهارستان*، دوره جدید، شماره ۴.

۶. زهره شیرین بخش (۱۳۹۸)، «تأملی بر ساختار و محتوای اسناد عرایض (بررسی موردی: عرایض اصناف در دوره ششم تا هشتم مجلس شورای ملی)»، *مطالعات ایران شناسی*، سال پنجم، شماره ۱۵.

۷. مریم نیل قاز، سینا فروزش و رضا شعبانی صمغ آبادی (۱۴۰۰)، «مسائل و مطالبات مردم طهران در اسناد

مردم آذربایجان به ناصرالدین شاه قاجار^۱ به تحلیل عرایض منطقه خاصی در عصر ناصری پرداخته‌اند. همچنین در دو کتاب *اسناد گیلان در دوره مشروطیت (مجلس دوم تا پنجم)*^۲ و *اسناد قم در دوره پهلوی اول (مجلس ۶ تا ۱۲)*^۳ با تکیه بر داده‌های عرایض آن جامعه، به بازتاب اوضاع اجتماعی و سیاسی آن مناطق پرداخته شده است. در مجموع، این آثار با پژوهش حاضر از نظر شکل، گونه و روش متفاوت‌اند؛ زیرا به‌طور مبسوط کرمانشاهان عصر مشروطه را در آینه اسناد عرایض مورد کاوش قرار نداده‌اند. مقاله حاضر با تمرکز بر جامعه شهری کرمانشاهان در عصر مشروطه، تفاوت عمده‌ای نسبت به تحقیقات پیشین دارد که به تفکیک، این موضوع را با توجه به عرایض مورد بررسی قرار داده است. علاوه بر آن، دسته‌بندی اجتماعی ارائه‌شده در این مقاله نیز در پژوهش‌های پیشین دیده نمی‌شود.

عریضه‌نویسی جامعه شهری کرمانشاهان در عصر مشروطه

کرمانشاهان از جمله مناطق سرحدی غرب ایران و دروازه میان‌رودان به شمار می‌رود که در دوره قاجار از شمال به کردستان، از شرق به همدان، از جنوب شرقی به لرستان، از سوی غرب به خاک عثمانی و از طرف جنوب به ایلام و بخشی از خوزستان محدود بود (کلارک و کلارک، ۱۳۹۴: ۷). برخی منابع حدود جغرافیای منطقه کرمانشاهان دوره قاجار را از ابتدای شرق شمالی تا انتهای غرب جنوبی در مرداب‌های خانقین را تقریباً ۴۴ فرسخ و ارض کرمانشاهان از حدود جوان‌رود و کامیاران کردستان تا پشت‌کوه و طرحان لرستان را قریب به سی فرسخ دانسته‌اند (روزنامه فرهنگ، ۳۰ ذی‌قعدة ۱۳۰۲: شماره ۳۲۴، ص ۲).

کرمانشاهان و نواحی توابع آن، طی سده‌ها از ترکیب جمعیتی روستایی، عشایری و شهری برخوردار بود. اگرچه همواره بافت عشایری و ده‌نشینی بر بافت شهرنشینی آن غلبه داشت، اما با قدرت‌یابی قاجارها و مراوده با کشورهای اروپایی، به تدریج ساختار شهری کرمانشاهان تغییر کرد و در دوره مشروطیت با رشد بطنی شهر، تعداد شهرنشینان بیشتر شد (کلارک و کلارک، همان، ۴۱). در دوره قاجار، سطوح تقسیمات جغرافیای سیاسی منطقه، مسئله متغیری بود که

عرایض عهد ناصری (۱۳۰۱-۱۳۰۳ق)، پژوهش‌نامه تاریخ، سال شانزدهم، شماره ۶۵.

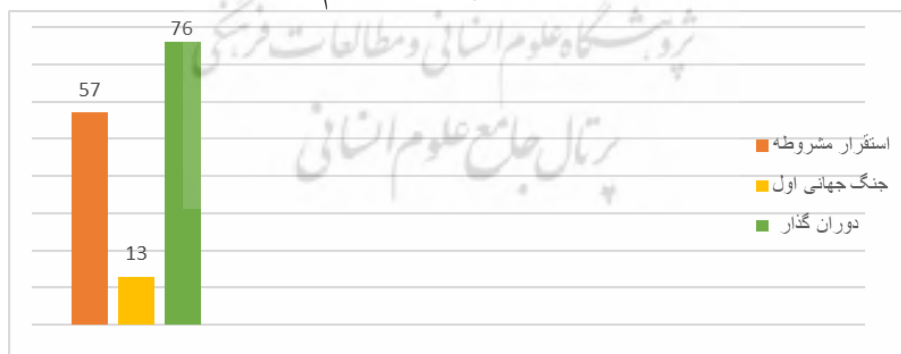
۱. مریم نیل‌قاز، سینا فروزش و رضا شعبانی صمغ‌آبادی (۱۴۰۰). «تحلیل محتوایی عرایض مردم آذربایجان به ناصرالدین شاه قاجار (۱۳۰۱-۱۳۰۳ق)». پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، سال دهم، شماره ۱.

۲. عباس پناهی (۱۳۹۸)، *اسناد و عریضه‌های مردم گیلان در مجلس شورای ملی دوره پهلوی اول (مجلس ششم تا سیزدهم شورای ملی)*، گیلان: فرهنگ ایلیا.

۳. محمدحسین محمدی (۱۳۹۲)، *اسناد قم در دوره پهلوی اول (مجلس ششم تا دوازدهم ملی)*، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

علاوه بر بخش‌های اصلی، تقسیمات فرعی با عناوین قراردادی، نظیر بلوک، قصبه، بخش و غیره نام‌گذاری شده و در بسیاری موارد تعریف واضحی از موقعیت مکانی آنها انجام نگرفته است. برای مثال، قصبه هرسین شامل روستاهایی بود که از لحاظ جغرافیای و فرهنگی به هم نزدیک و از مشخصات مشترک بین زندگی شهری و روستای برخوردار بودند (رابینو، ۱۳۹۱: ۲۷؛ کام، ۱۰/۱۵۱/۸۳/۱/۷۷). از این رو، برای جلوگیری از پراکندگی، با مبنا قرار دادن سه سطح شهر، روستا و عشایر، دیگر عناوین زیرمجموعه این سه سطح قرار می‌گیرند؛ بدین معنا که قصبه در زیرمجموعه شهر و ساکنان آن در ردیف شهرنشین‌ها جای خواهند گرفت. از سوی دیگر، در اوایل دوره قاجار با جابه‌جایی گمرک از همدان به کرمانشاه، این شهر به عنوان گره‌گاه تجاری که شرق را به غرب متصل می‌کرد (سلطانی، ۱۳۷۳: ۵۴۹/۳)، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار شد. نظر به این اهمیت و تغییرات، ۱۴۶ عریضه مرتبط با جامعه شهری کرمانشاهان در بازه زمانی نوزده ساله (۱۳۲۴ تا ۱۳۴۴ق/ ۱۹۰۶ تا ۱۹۲۱م) مورد بررسی قرار گرفت و برای ثبت دقیق تغییرات ظاهری و محتوایی این اسناد، با در نظر گرفتن رویدادهای مهم تاریخی، اسناد در قالب یک دسته‌بندی کروئولوژیک (زمان‌محور) به سه دوره تقسیم شدند: دوره استقرار مشروطه؛ جنگ جهانی اول؛ و دوران گذار. این رویکرد تحلیلی، امکان بررسی دقیق‌تر تأثیرات وقایع کلیدی تاریخی بر ساختار اجتماعی و سیاسی جامعه را فراهم می‌آورد و درک بهتری از روند پویایی و تغییرات آن دوران را امکان‌پذیر می‌کند.

نمودار شماره ۱. فراوانی عرایض جامعه شهری کرمانشاهان در عصر قاجار (از مشروطه تا پهلوی)
(۱۳۲۴-۱۳۴۴ق/ ۱۹۰۶-۱۹۲۵م)

افزون بر آن، برای شناسایی و فهم نیازهای جامعه، مسائل و دغدغه‌های مطرح‌شده عرایض، استخراج گردیده و سپس ذیل چهار مقوله اصلی (اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی) تنظیم شد؛ تا هر مقوله با رویکرد استقرایی در زیرمقوله‌های کوچک‌تر مورد تحلیل و تجزیه

قرار گیرد.

به‌طور کلی عرایضی که در رفع دغدغه‌ها و حل مسائل اقتصادی کاربرد دارند، جزو مقوله اقتصادی می‌باشند. عرایضی که به حوزه هویت، آموزش و مسائل مربوط به کانون‌های علمی و فرهنگی می‌پردازند و به تقویت هویت و فرهنگ بومی جامعه مربوط‌اند، ذیل مقوله فرهنگی قرار گرفته‌اند. همچنین عرایضی که درباره مسائل کلان جامعه، ارتباطات حکومت محلی و مرکزی‌اند، در مقوله سیاسی و عرایض مرتبط با زندگی روزانه، اقشار و عموم مردم، در مقوله اجتماعی دسته‌بندی شده‌اند.

جدول شماره ۱. مطالبات جامعه شهری کرمانشاهان دوره قاجار (۱۳۲۴ تا ۱۳۴۴ق/۱۹۰۶ تا

۱۹۱۴م) براساس چهار مقوله اصلی

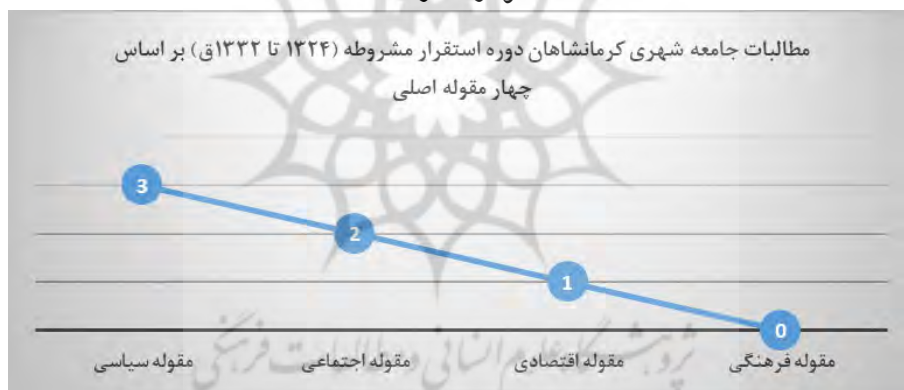
<ul style="list-style-type: none"> • اعلام بیزاری از دولت موقت • اظهار رضایت از صاحب‌منصبان و تقاضای ابقای آنها • شکایت افراد سیاسی محلی و عرایض دیگران درباره آنها • مشارکت در انتخابات 	مطالبات سیاسی
<ul style="list-style-type: none"> • شکایات عموم از اخذ مالیات گوناگون • تقاضای کسبه و پیشه‌وران برای بهبود اوضاع اقتصادی • شکایات کسبه و تجار از نداشتن امکانات دادوستد 	مطالبات اقتصادی
<ul style="list-style-type: none"> • درخواست برای ساخت مدارس و تقاضای تخصیص بودجه به آن • عریضه و شکایات اقلیت‌ها از شرایط خود 	مطالبات فرهنگی
<ul style="list-style-type: none"> • اختلافات شخصی و خانوادگی (اعم از مسئله ارث، تقاضای برقراری مستمری، مسئله قیمومیت) • اختلافات ملکی و مالی: اختلاف مالک و مستأجر • شکایت از ادارات و اقدامات دولت (اعم از شکایت از اقدامات غیرقانونی ادارات دولتی و نیروهای آنها) • مسائل اجتماعی و حقوقی (اعم از شکایت کارمندان از انفصال خدمت و تقاضای بازگشت، شکایت از کمی مواجب، حقوق معوقه، تصرف غدوانی، مسئله سربازگیری، تقاضای اعانه یا حقوق تقاوی، شکایت از رد یا تصویب یک قانون، رشوه‌گیری و ظلم مأموران دولتی، وقف، مهاجرت، راهزنی و قتل) • مسائل زنان (شامل تعدی و تجاوز، حقوق زنان و غیره) 	مطالبات اجتماعی

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۴، شماره ۶۲، تابستان ۱۴۰۳ / ۱۵۳

۱. دوره استقرار مشروطه (۱۳۲۴ تا ۱۳۳۲ق/۱۹۰۶ تا ۱۹۱۴م): این دوره حاوی ۵۷ عریضه معادل ۳۹/۰۴٪ است. در این زمان برای نخستین بار در تاریخ ایران تلاش‌هایی برای محدود کردن قدرت شاه و مشارکت مردم در اداره کشور آغاز شد. عرایض کرمانشاهان در این دوره نقش مهمی در ترسیم ابعاد مختلف فضای سیاسی و اجتماعی دوره مشروطه دارد که علاوه بر انعکاس دغدغه‌های مردمی، تغییرات سیاسی و اجتماعی برای دستیابی به عدالت اجتماعی و حقوق مدنی را نمایان می‌کند.

جدول شماره ۲ نشان می‌دهد که در دوره مشروطه، مقوله سیاسی با ۳ زیرمقوله و ۱۳ عریضه برابر با ۲۳/۸۰٪ در ردیف اول قرار دارد. مقوله اجتماعی هرچند از لحاظ تعداد با ۳۹ مورد، نسبت به دیگر مقولات برتری دارد، اما از لحاظ کمیت زیرمقولات، با دو زیرمقوله در ردیف دوم جای دارد. در ردیف سوم مقوله اقتصادی با یک زیرمقوله و پنج عریضه، معادل ۸/۷۷٪ قرار دارد؛ درحالی‌که مقوله فرهنگی فاقد هرگونه عریضه است.

نمودار شماره ۲

به نظر می‌رسد مقوله فرهنگی به دلیل برتری و اولویت نیازهای مادی، اهمیت امنیتی مردم نسبت به مسائل فرهنگی و کم‌توجهی به آن، مورد توجه قرار نگرفته است. در مقابل، مسائل سیاسی به علت اهمیت ویژه‌ای که در آن دوره داشته‌اند، بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند. بنابراین مقوله‌ها براساس تعداد زیرمقوله‌ها، از بیشترین به کمترین مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد.

الف. مقوله سیاسی^۱: انقلاب مشروطه واکنش مردم در مقابل بی‌عدالتی و ظلم و ستم

۱. در این مطالعه، مراد از سیاست، علمی است که رابطه میان دولت، قدرت سیاسی و قدرت دولتی از یک سو و جامعه و قدرت اجتماعی (نیروی اجتماعی) از سوی دیگر را مورد بررسی قرار می‌دهد. درواقع، جامعه‌شناسی

حکام محلی و حکومت مرکزی بود که از کاستی‌ها و نارسایی‌های موجود در نظام حکومتی قاجار پرده برداشت. جامعه شهری کرمانشاهان با آگاهی از روش‌های دادخواهی و دادرسی جدید در نظام مشروطه، عرایض متعددی حاوی شکوه از بی‌عدالتی نوشتند که در آنها خواستار تحقق عدالت و اصلاحات بودند. این عریضه‌ها مشتمل بر پیام‌ها و گزاره‌های سیاسی‌اند که در بازه زمانی فوق می‌توان آنها را به سه زیرمقوله تقسیم کرد. در این باره ۱۳ عریضه معادل ۲۳/۸۰٪ وجود دارد.

۱. **ظلم و ستم حکام محلی و خوانین:** این عنوان بیانگر تداوم جریان ظلم و ستم حکام محلی در مقطعی موسوم به استقرار مشروطه است که با استناد به ماهیت آن، بنا بود قانون در محوریت همه امور قرار گیرد و حاکم ظالم باقی نباشد، اما وجود عرایض متعددی با محتوای شکایت از بی‌عدالتی و ظلم و ستم حکام محلی، نشان‌دهنده نارسایی‌های موجود در نظام حکومتی مشروطه است که کُنشگران اجتماعی به آن وسیله اعتراض و درخواست خود را به فرادستان بیان می‌کردند و خواستار تحقق عدالت می‌شدند. شکایت اهالی قصرشیرین از ظلم و تعدی صمصام‌الممالک سرحدار که به زور از مردم چاکرانه^۱ می‌گرفت (روزنامه مجلس، ۱۳۲۵ق: شماره ۱۴۲، صص ۱۱۵-۱۱۶)، در همین رابطه بود. دادخواهی اصناف کرمانشاهی از ظلم کارگزاران دولتی و ضد مشروطه (روزنامه جبل‌المتین یومیه، ۱۳۲۵ق: شماره ۲۵: ۴)، شکایت مأموران دوائر دولتی از تعدیات «کریم‌خان باجلان» حاکم قصر (کمام، ۲/۱۴۸/۱۷/۲)، شکوه هیئت کارگران کرمانشاهان از تعدیات نظام‌السلطنه و الغوث الغوث آنان (کمام، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۴/۵)، شکایت هادی سنقری تاجر ورشکسته از حسن پاشا نایب‌الحکومه سالارالدوله در سنقر و تقاضای دادرسی (کمام، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۶) همگی از این دست موارد می‌باشند. برخلاف برخی منابع رسمی که مدعی ثبات کرمانشاهان و عدم استقبال مردم از انقلاب مشروطه بودند، این‌گونه عرایض وجود رقابت و چالش میان موافقان و مخالفان مشروطه در منطقه و میزان آگاهی کُنشگران اجتماعی در مواجهه با پدیده‌های اجتماعی را نشان می‌دهد.

۲. **بی‌نظمی امور و اغتشاشات محلی:** فراز و فرود حکومت مشروطه در تمام مناطق ایران وجود داشت، اما با توجه به موقعیت جغرافیایی و اهمیت راهبردی کرمانشاهان، گاه جابه‌جایی حکام خلأ سیاسی موجود را بیشتر و فرصت تجاوز و دست‌اندازی رؤسای ایلات را فراهم می‌کرد که در عرایض اهالی قصر (کمام، ۲/۱۴۸/۱۷/ ۲/۷؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۲) و محمدرضا

سیاسی رابطه میان جامعه و دولت را با نگاهی تحلیلی بررسی می‌کند (ر. ک. به: بشیریه، ۱۳۸۹: ۱۸).
۱. از هر محصولی که اصناف و پیشه‌وران در اختیار داشتند، مقداری به حکام تعلق می‌گرفت.

نامی از قصر درباره ناآرامی سیاسی و اجتماعی منطقه مشخص است (همان، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱). همچنین شکایت آزادی خواهان کرمانشاه از اعاده تحریکات مستبدان در منطقه و بی ثباتی ناشی از آن نیز حکایت دیگری در این رابطه است (سلطانی، ۱۳۷۳: ۷/۱۸).

۳. مشارکت اجتماعی-سیاسی: به عنوان ابتدایی ترین شکل گنش در دوره مشروطه وجود داشت. شکایت مردم کرمانشاهان از فساد اداره نظمی در جریان شورش سالارالدوله و درخواست حاکم عادل و مشروطه خواه (کمام، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۴/۵)، قدردانی مردم و اعظم الدوله از خدمات سردار یارمحمدخان و تقاضای شغل مناسب برای او (کمام، ۲/۱۴۸/۱۱/۴؛ ساکما، ۸۰۴ و ۴ آ ب ۱-۲۹۰۰۰۲۸۰۸) و همچنین تقاضای اهالی کنگاور از مجلس برای ارسال نیرو در جریان شورش سالارالدوله، در همین رابطه موضوعیت دارد (ساکما، ۲۹۰۰۰-۵۶/۶۶/۱۴).

ب. مقوله اجتماعی^۱: موضوعات اجتماعی وسیعی نظیر روابط اجتماعی و شاخه های آن، حقوق مدنی و انواع آن را در برمی گیرد که در ارتباط با زندگی همه اقشار مردم بدون وابستگی به قشر یا لایه خاصی است. در این پژوهش، بخشی از عرایض موضوعاتی چون مسائل اجتماعی، حقوقی، اختلافات ملکی، مشکلات و مسائل اداری و شغلی را شامل می شود.

۱. مسائل و مشکلات اداری-حقوقی: نشان دهنده اعتراضات مردم به ناکارآمدی ادارات و نهادهای دولتی است که در عریضه ها شکایت از فساد، رشوه خواری، سوء استفاده از قدرت، بی توجهی به امور و درخواست رسیدگی را در برمی گیرد. مهم ترین شاخص مناسبات مردم با حکومت، شکایت مردم از ادارات است که در این گونه از اسناد به روشنی قابل مشاهده است؛ از جمله آن موارد، «مطالبه حقوق معوقه و تعرفه حقوقی» است که بیانگر گستره روابط اجتماعی در حوزه رابطه مردم با حکومت است و از علل افزایش عریضه نویسی در کرمانشاهان به شمار می رود. عریضه «میرزا حسین» معاون اداره نظمی، در اعتراض به انفصال خدمت و طلب حقوق معوقه (کمام، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۴)؛ عریضه حسن و حسین مستخدمان اداره نظمی در اعتراض به حقوق معوقه (کمام، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۴/۱۵)؛ عریضه وکیل الرعایا منصب دار سابق حکومتی برای مطالبه حقوق معوقه (کمام، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۱)؛ درخواست جواهرخانم برای دریافت ورقه شناسایی (کمام، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۳۰) از این دست عرایض برای مطالبه حق و حقوق است.

دسته دیگر از عرایض درباره «کمبود مواجب و تقاضای افزایش حقوق» است که عموماً

---

۱. موضوع تاریخ اجتماعی توده های بزرگ مردم یا به عبارتی جمعیت هاست؛ بنابراین مقوله هایی با ماهیت اجتماعی وجود دارد که جمعیت ها را می سازد. در تاریخ اجتماعی تبیین علی پدیده های تاریخی، نقش اجزا و عناصر مختلف جمعیتی در کنار نقش رهبران جامعه مطرح می شود (فرین، ۱۳۹۴: ۲۱، ۲۸).

توسط کارکنان و مأموران دولتی به صورت انفرادی و جمعی نوشته شده و حاکی از آگاهی و نوید رسیدگی به مشکلات آنان است. در این باره عریضه قورچیان کرمانشاهان به مجلس شورای ملی در اعتراض به کمی حقوق (کمام، ۳/۱/۳/۱/۲/۳)؛ عریضه شجاع‌السلطان باجلان سرحدار قصر برای برقراری حقوق سوارهای امنیه منطقه (کمام، ۲/۱۴۸/۱۷/۱۰/۲)؛ و همچنین عریضه قورخانچیان کرمانشاه مبنی بر تقاضای بخشش اعضای خود از قانون‌گزیزی و اعتراض به مواجب کم (کمام، ۲/۱۴۸/۱۷/۱۰/۱۰)، در این دسته قرار می‌گیرد.

مورد دیگر «شکایت از ادارات و کارکنان دولتی» است که علاوه بر منابع مکتوب و رسمی، در عرایض دوره قاجار، به‌ویژه در جامعه شهری نیز انعکاس یافته است. این دسته از شکایات که به عوامل مختلف سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مربوط است (فرجیها و جوادی، ۱۳۹۳: ۳۴۳)، از سوی شرق‌شناسانی چون لرد گُزن و ادوارد پولاک نیز گزارش شده و به نهادینه شدن آن در ادارات حکومتی ایران پیشامشروطه اشاره کرده‌اند (پولاک، ۱۳۶۸: ۱۵۹؛ کرزن، ۱۳۶۷: ۷۴۷-۷۵۲). با پیروزی انقلاب مشروطه، فساد ادارات جرم تلقی شد و قوانینی برای برخورد با مجرمان تصویب گردید. البته با چینش محتوای عرایض در کنار هم، به وضوح تداوم جریان فساد در ادارات و نهادهای حکومتی کرمانشاهان دیده می‌شود. سه فقره عریضه از انجمن ایالتی-ولایتی کرمانشاهان به مجلس شورای ملی درباره حیف و میل کردن بودجه منطقه توسط اداره دوایر ثلاثه (کمام، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۴)؛ از اداره نظمیّه برای دریافت وجوه اضافی از زوار عتبات (همان، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۹؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۴؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۴) و همچنین عریضه حسن رزاز از رئیس عدلیه بابت دریافت رشوه (همان، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۹) در همین رابطه است.

مسئله «نامنی و امنیت» مفهومی دیگر است که از دیدگاه جامعه‌شناسی با اشکال مختلفی در زندگی اجتماعی و فردی نمایان می‌شود و در کرمانشاهان دوره مشروطه از عوامل مهم عریضه‌نویسی شهروندان بود؛ زیرا موقعیت جغرافیایی سرحدی و گذرگاهی کرمانشاهان همواره این منطقه را در معرض ناامنی قرار می‌داد؛ به همین دلیل در حوزه‌های مختلف، عدم امنیت یا تقاضا برای ایجاد امنیت مطرح می‌شد.

در این قسمت، برای انسجام مطالب، عرایضی با محتوای سرقت، قتل، ترور، ناامنی، سلب آرامش و درخواست امنیت ذیل این عنوان قرار می‌گیرد. برای مثال، در سال‌های اولیه برقراری حکومت مشروطه در کرمانشاهان، صف‌آرایی مخالفان و موافقان مشروطه، جامعه را تحت تأثیر قرار داد و به بروز پدیده اجتماعی قتل، به منظور تسویه حساب‌های شخصی و سیاسی منجر شد (همدانی، ۱۳۵۴: ۳۲۷). این رویدادها در عرایض مردمی به‌طور خاص در زمینه سلب

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء^(س)، سال ۳۴، شماره ۶۲، تابستان ۱۴۰۳ / ۱۵۷

امنیت بازتاب یافته است. قتل پسر قوام‌الرعیایا و تقاضای قصاص قاتلان (کمام، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۵؛ ساکما، ۲۹۸/۱۲۳۱۷۶)، قتل حسین‌خان معین‌الرعیایا (کمام، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۳۷؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۴۸)، قتل غلامعلی شوهرخواهر میرزا صراف -تبعه روس - که پای قونسولخانه روسیه را به جریان پرونده کشاند (همان، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۶) و همچنین قتل حسین‌خان دفتردار (همان، ۲/۱۲۹/۳/۲/۵۷) از این موارد است. دسته دیگر عرایض، به نبود امنیت در مسیرهای تجاری و ارتباطی منطقه و نیز غارت اموال کاروانیان اختصاص دارد. اعلام اعتراض تجار از نبود امنیت در جاده‌های منطقه به واسطه مولتور^۱ (ساکما: ۵۰۱ ع ۱۴، ۲۴۰۰۰۱۲۷۲۲۶) و شکایت تجار از غارت اموالشان در نزدیکی ملایر (کمام، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۳/۵؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۳/۸) در این باره حائز اهمیت است. در شورش سالارالدوله نیز تأمین امنیت موضوع مهمی بود که شاخص آن را می‌توان درخواست کُنشگران متحصن در قونسولخانه روسیه و انگلستان برای حفظ آبرو و امنیت دانست (سلطانی، ۱۳۷۳: ۴/۶۶۶-۶۶۷). شکایت یارمحمدخان کرمانشاهی از نیروهای دولتی و ضد مشروطه و تقاضای ایجاد امنیت و رفع ظلم (کمام، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۲) نیز بیانگر گستردگی ناامنی و تهدید زندگی روزمره مردم از سوی کُنشگران است.

«تصرف عُدوانی» یکی دیگر از دلایل نگارش عرایض است که اگرچه با ناامنی همپوشانی دارد، اما یک مفهوم حقوقی است و جرم محسوب می‌شود؛^۲ به همین دلیل در این قسمت عرایضی که متضمن دعوی رفع تصرف عُدوانی است نیز مورد بررسی قرار می‌گیرند. عریضه محسن میرزا برای رفع تصرف عُدوانی خانه‌اش توسط محمود نامی (کمام، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۲)؛ سید عمادالدین نامی از تصرف عُدوانی ملکش (همان، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۲/۲۱)؛ عریضه بانویی - بدون ذکر نام - از تصرف عُدوانی منزلش توسط نیروهای مجاهد و نیز عریضه میرزا نصرالله طبیب از ضبط هفت قبضه تفنگش توسط نظمی، همگی مؤید این موضوع است (مجموعه اسناد شخصی و خانوادگی هرمز بیگری).

«وقف و اوقاف» کرمانشاهان دوره قاجاریه، پس از آستان قدس رضوی، دومین مرکز ایران اسلامی از لحاظ تعدد و دارایی وقف است (کشاوری، ۱۳۸۲: ۱/۶۶)؛ به همین دلیل عرایض کرمانشاهان به عنوان منابع دست‌اول در حوزه تاریخ اجتماعی، این قابلیت را دارد که درباره وقف اطلاعات بی‌بدیلی به پژوهشگران ارائه دهد. سلسله عرایض «شیخ علی هروی» از قصر

۱. رئیس گمرک غرب بود.

۲. دعوی رفع تصرف عُدوانی مبنی بر دعوی متصرف سابق که دیگری بدون رضایت او مال غیرمنقول را از تصرف وی خارج کرده است (حبیب‌زاده و کوهی اصفهانی، ۱۳۹۱: ۹۷-۹۹).

درباره اجاره دادن موقوفات آنجا (کمام، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۲/۲۱)؛ عریضه عده‌ای از علمای کرمانشاهان به وزارت اوقاف درباره بی‌اطلاعی آنان از مستأجران جدید موقوفات (کمام، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۵۰)؛ عریضه علیخان نامی از ملک‌التجار درباره خرید ملک موقوفی (همان، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۸) و همچنین عریضه وارثان میرزا هادی کارگزار از برادرشان بابت غصب اموال و املاک موقوفی پدرشان (همان، ۲۹۸-۵۸۵۲۸، برگ ۳)، همگی تأییدی بر این امر است.

۲. مسائل و مشکلات اجتماعی-حقوقی: وجود این دسته عرایض نشان‌دهنده درخواست مردم برای رسیدگی به بی‌عدالتی‌ها، حل اختلافات و حمایت از حقوق فردی و جمعی است. «فقدان امکانات اولیه زندگی»^۱ یکی از آن موارد است که در عریضه اهالی چنانی به حکومت محلی، درباره نداشتن آب آشامیدنی آمده است (مجموعه اسناد خانوادگی هرمز بیگلری). «تقاضای شغل و ارتقای شغلی» که مولود جامعه مدرن و مطالبات زندگی اجتماعی بود، در جامعه شهری کرمانشاهان پس از برقراری حکومت مشروطه و چالش نظم قدیم و جدید در ادارات حکومتی و نیز انجمن ایالتی و ولایتی دیده می‌شد. تقاضای اعتلاءالدوله کارگزار که تفویض امتیاز و داشتن شغل مناسب در وزارت داخله یا خارجه را داشت (کمام، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۶۸) و درخواست محمد آقا عضو انجمن ایالتی و ولایتی برای نیابت انجمن و دریافت مواجب مناسب (همان، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۶۹) در همین رابطه موضوعیت دارد. «ارث و میراث» به عنوان یکی از بارزترین اختلافات خانوادگی، در اسناد عرایض به اشکال مختلفی چون محرومیت از ارث (همان، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۴/۱۷) و همچنین تقاضای برقراری تعرفه ورثه توسط وراث (همان، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۶۹؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۳؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۴۱؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۴۱؛ ۲/۱۲۹/۳/۲/۵) انعکاس یافته است.

ج. مقوله اقتصادی: در ارتباط با تولید، توزیع و مصرف کالا، عرایضی صرفاً حاوی پیام اقتصادی و مالی می‌باشند. در این مقطع، تنها یک زیرمقوله با عنوان «مالیات» شناسایی شده است. شکایت میرزا صراف از ارفع‌الممالک به علت مالیات مضاعف از معدن گنج (کمام، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۶)؛ دادخواهی شریف‌العلماء از تعدی ادارات عدلیه و نظمی به دلیل اخذ مالیات اضافی از مردم کلیایی (همان، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۵۳)؛ عریضه عبدالله بیگلربیگی برای پرداخت مالیات به روال سابق (همان، ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۴۱). دو فقره عریضه از سلیمان میرزا در اعتراض به پرداخت مالیات جنسی (ساکما، ۱۰/۵۷/ت/۲/آ؛ ۲۴۰۰۰۲۳۷۳؛ ۲۴۰۰۰۲۳۷۳؛ ۲۴۰۰۰۲۳۷۳-۲۳۷۳) نیز در این مجموعه جای دارد.

۱. مراد نیازهای جسمانی ضروری انسان مانند غذا، آب، هوا و سرپناه و به عبارتی برخورداری از استانداردهای زندگی است.

در این قسمت گزاره‌های استخراج‌شده، در نمودار زیر نمایش داده شده است.

نمودار شماره ۴

آمار نمودار ۴ نشان می‌دهد که در عرایض شهری کرمانشاهان دوره استقرار مشروطه، مقوله سیاسی، مشارکت سیاسی، نقد استبداد و برقراری حقوق مدنی جایگاه ویژه‌ای دارند که از سویی پیگیری مسائل سیاسی مردم برای تغییرات بنیادین در ساختار سیاسی کشور و از طرفی با توجه به فضا و گفتمان مشروطه‌خواهی، شرایط بحرانی و نبود ساختار قانونی در جامعه را نشان می‌دهد. این در حالیست که مقولات اجتماعی و اقتصادی به‌طور متعادل مطرح و مقوله فرهنگی در سایه تحولات حوزه‌های دیگر، کمتر مورد توجه بوده است.

۲. دوره دوم: مربوط به جنگ جهانی اول و مقارن با سال‌های (۱۳۳۳-۱۳۳۹ق/۱۹۱۵-

۱۹۲۱م) است. از مجموعه ۱۴۶ عریضه، ۱۳ مورد معادل ۸/۹۰٪ به این دوره تعلق دارد.

جنگ جهانی اول، کرمانشاهان را به واسطه موقعیت جغرافیایی، مرکز توجهات کشورهای اروپایی و صحنه نبردهای تسلیحاتی کرد که بابت آن خسارات سنگینی پرداخت. منابع این دوره از آشفتگی، عدم توجه دولت به منطقه، احیای قدرت‌های محلی و همچنین افزایش مشکلات معیشتی مردم حکایت دارد؛ به‌طوری که منطقه تا سال‌ها نتوانست آرامش نسبی، ولو برای مدت کوتاهی را تجربه کند. علاوه بر مشکلاتی با منشأ داخلی، مداخله روزافزون کشورهای استعمارگر را باید به مسائل منطقه افزود که در جریان جنگ جهانی اوج گرفت (استادوخ، س ۱۳۳۵، ک ۳۷، پ ۸۹:۵۳)؛ چنان‌که بخش اصلی قدرت منطقه در انحصار نیروهای بیگانه و خوانین قدیمی قرار گرفت که با تقابل و تضاد منافع خود، منطقه را به کانون آشوب تبدیل کردند (floor, 2018: 44). در این قسمت، گزاره‌های استخراج‌شده از عرایض، ذیل چهار مقوله اصلی و مطابق با جدول شماره ۲ تنظیم و طی نموداری نمایش داده شده است.

نمودار شماره ۵

براساس آمار نمودار شماره ۵، در این دسته‌بندی، مقوله سیاسی با سه زیرمقوله، بیشترین فراوانی را دارد و مقوله اجتماعی با دو زیرمقوله در ردیف دوم، مقوله اقتصادی با یک زیرمقوله در ردیف سوم و مقوله فرهنگی نیز همچنان فاقد عریضه است.

الف. مقوله سیاسی: در این دسته‌بندی، شامل سه زیرمقوله و هفت عریضه، معادل ۵۳/۸۴٪

است.

۱. «تقاضای جبران خسارات»: این مجموعه مربوط به شورش سالارالدوله در منطقه و جنگ جهانی اول است که بارها در اسناد عرایض کرمانشاهان دیده شده است. در این رابطه تجاوزات عثمانی به منطقه کردند و عریضه‌های اهالی آن برای جبران خسارت، اهمیت ویژه دارد که سه فقره از عرایض آن عبارت است از: دادخواهی احتشام‌الممالک و اهالی کردند از تعدیات نیروهای عثمانی (کمام، ۳/۲/۳۲/۱/۱۴)؛ تقاضای دادرسی کارگزار کردند از قتل عام مردم توسط عثمانی (استادوخ، س ۱۳۳۵ق، ک ۳۷، پ ۱۹: ۵۴) و عریضه صمصام‌الممالک سنجابی از بی‌توجهی مسئولان محلی به وی در مقابل دسیسه‌های عثمانی (بیات، ۱۳۶۹: ۶۳-۶۸). عده‌ای نیز با طرح شکایت از جریان شورش سالارالدوله در منطقه، تقاضای جبران خسارات کردند (کمام، ۳/۲/۳۲/۱/۴؛ ۳/۲/۳۲/۱/۱۳).

۲. «شکایت از کنسولگری بیگانگان»: خلأ قدرت در منطقه موجب ظلم و ستم نیروهای بیگانه بر ساکنان بود. در این رابطه عریضه نجاران کرمانشاه به سبب ظلم و زورگویی کنسولگری روس و درخواست رسیدگی به آن (کمام، ۳/۲/۳۲/۱/۵) قابل توجه است.

۳. «مشارکت در انتخابات»: اواخر دهه ۱۳۳۰ق. انتخابات مسئله مهمی در کرمانشاهان بود که از فضای سیاسی پایتخت و اختلافات دیرینه میان قدرت‌های اجتماعی در منطقه بیشتر تأثیر می‌گرفت (اردشیریان، ۱۴۰۰: ۴۷-۴۹). در این راستا عریضه رئیس هیئت اجتماعیون کرمانشاه

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء^(س)، سال ۳۴، شماره ۶۲، تابستان ۱۴۰۳ / ۱۶۱

به مجلس برای دریافت اطلاعاتی درباره انتخابات دوره چهارم مجلس شورای ملی (کمام، ۴/۳/۳۱/۹) قابل استناد است.

ب. **مقوله اجتماعی:** در ارتباط با عرایض این دوره، این مقوله حاوی دو زیرمقوله و چهار مورد معادل ۳۰/۷۶٪ است.

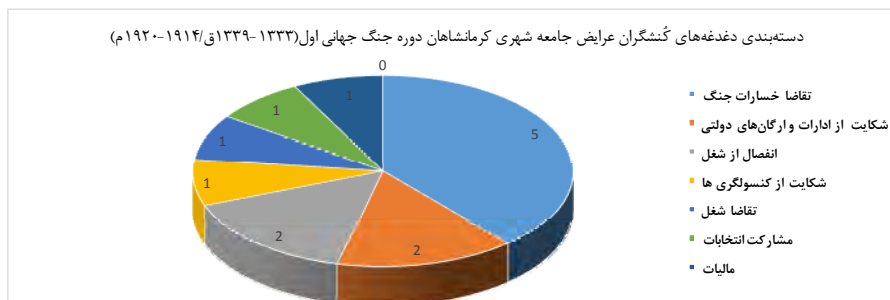
۱. «مسائل و مشکلات اداری-حقوقی»: نشان‌دهنده تلاش کُنشگران برای دفاع از حقوق خود و برقراری عدالت در برابر تخلفات است. «شکایت از ادارات و کارکنان دولتی» از جمله دغدغه‌های قابل تأمل آن دوره است. شکایت احتشام‌الممالک از مأموران مالیه به دلیل ضبط چند باب دکان موروثی اش (کمام، ۳/۲/۳۲/۱/۴) و اعتراض اهالی کرمانشاه از اقدامات خلاف اقبال‌الدوله حاکم آنجا (همان، ۳/۲/۳۲/۱/۱۵) در این رابطه است.

۲. «مسائل اجتماعی-حقوقی»: نشان‌دهنده مناسبات اجتماعی مردم با مردم و مردم با حکومت است. عرایضی با موضوع «تقاضای شغل و یا رجوع به شغل» وجود دارد که بی‌تأثیر از جنگ جهانی اول در کرمانشاهان نبود. در این رابطه تقاضای شغل حسن نامی -مستأجر حمام شهبازخان- از حاکم شهر که به علت تصرف حمام توسط نیروهای روس بیکار شده بود (مجموعه اسناد شخصی و خانوادگی هرمز بیگلری)، عریضه اکرم‌الدوله رئیس سابق پست ایالتی (کمام، ۳/۲/۳۲/۱/۱/۲) و ابوالقاسم نامی مستخدم گمرک (همان، ۳/۲/۳۲/۱/۱/۸) نیز دیده می‌شود که ضمن اعتراض به انفصال خدمت، درخواست بازگشت به شغل سابق خود را داشتند.

ج. **مقوله اقتصادی:** در مجموعه عرایض این دوره، مقوله اقتصادی با یک زیرمقوله و یک مورد عریضه معادل ۷/۶۹٪ در ردیف سوم قرار دارد. «مالیات» موضوع اجتماعی-اقتصادی متداول در این دسته عرایض است. شکایت اهالی کرمانشاه از ابتهاج‌السلطان رئیس مالیه، به علت مالیات گزاف از مردم، در همین رابطه است (سلطانی، ۱۳۷۳: ۸۵۶/۴-۸۵۷).

در عرایض این دوره، به علت اهمیت و درگیری مردم با مسائل کلان جامعه، مقوله سیاسی از فراوانی بالایی برخوردار است و در رأس هرم قرار دارد. مقوله اجتماعی و اقتصادی نیز با کاهش چشمگیری، به ترتیب در ردیف دوم و سوم جای گرفته‌اند. مقوله فرهنگی به علت بی‌توجهی به مسائل فرهنگی و هنری در منطقه، همچنان فاقد عریضه است.

نمودار شماره ۶

نمودار شماره ۶ نشان می‌دهد که عرایض این دوره با نداشتن تنوع موضوعی، عمدتاً فضای بحرانی جنگ جهانی اول و تبعات آن را منعکس کرده‌اند. علاوه بر آن، کرمانشاهان در سال‌های جنگ جهانی اول کمترین میزان کُنشگری در زمینه عریضه‌نویسی را داشته است. عواملی نظیر تعطیلی ادارات در پایتخت، قطع ارتباط با دولت مرکزی، فشار روانی جنگ، قطع امید ساکنان از کارآیی دولت در حل مشکلات و غیره، از عوامل کُند شدن روند عریضه‌نویسی در منطقه بوده است.

۳. دوره سوم: دوره گذار از قاجار به پهلوی (۱۳۰۰-۱۳۰۴ش/۱۹۲۱-۱۹۲۵م) است که از ۱۴۶ مورد عریضه کل، ۷۶ مورد معادل ۵۲/۰۵٪ در این دوره قرار دارد و در آن افزایش حجم و تنوع محتوایی عرایض نسبت به دو دوره پیشین به وضوح قابل مشاهده است. این برتری، افزون بر رشد جمعیت، اهمیت شهر به عنوان گلوگاه ارتباطی و همچنین افزایش دغدغه‌های اجتماعی در مواجهه با چالش‌های میان مدرنیته و سنت را نشان می‌دهد. هرچند ایران - و به‌ویژه کرمانشاهان - در حاشیه مدرنیزاسیون قرار داشت و نه در متن آن، اما این سطح از تغییرات در روند و میزان عریضه‌نویسی و بازتاب مسائل خُرد و کلان منطقه، نهادینه شدن قانون و مجاری دادرسی تأثیر گذاشت. از این رو تولید تعداد زیادی عرایض و راهی شدن آنها به سوی نهادهای ذی‌صلاح و تسریع فرایند رسیدگی و پاسخ‌گویی به آن را به دنبال داشت. نمودار زیر مطالبات این مقطع را براساس چهار مقوله اصلی نمایش می‌دهد.

نمودار شماره ۷

نمودار فوق نشان می‌دهد که علاوه بر افزایش اهمیت جایگاه عریضه‌نگاری در منطقه، در دوره گذار از قاجار به پهلوی، محتوای عرایض آنها نیز با تغییرات چشمگیری روبه‌رو شده است. به عبارتی در نیازها و اولویت‌های آنها چرخش اساسی به وجود آمده است. بدین صورت که مقوله اجتماعی با سه زیرمقوله و ۴۲ مورد، جهش قابل توجهی یافته و در صدر جدول قرار گرفته است. مقوله فرهنگی با تحرک صعودی و مقوله سیاسی با ریزش هر دو به‌طور مساوی، با پوشش دو زیرمقوله و شش مورد عریضه، در ردیف دوم نمودار شده‌اند و مقوله اقتصادی همچنان با یک زیرمقوله در ردیف آخر جای گرفته است.

الف. مقوله اجتماعی: در عرایض، این مقوله حجم وسیعی از مسائل و چالش‌های اجتماعی را در برمی‌گیرد و غالباً نیاز به رسیدگی و توجه فرادستان جامعه را می‌طلبد. در این دوره با سه زیرمقوله و ۴۲ عریضه معادل ۵۵۳/۲۶٪ در صدر قرار دارد.

۱. **مسائل و مشکلات اجتماعی-اداری:** به تضادهای قانونی و تخلفات در ساختار اداری-دولتی یا میان افراد و نهادهای دولتی ارتباط دارد که در عرایض این مقطع با شاخص‌هایی نظیر سوءاستفاده از موقعیت شغلی، دریافت رشوه، انفصال از شغل، حقوق معوقه، سوءرفتار و نقض قوانین توسط مأموران دولت و غیره بازتاب یافته است. عده‌ای به عدم توجه و کاهلی «ادارات دولتی» اعتراض و درخواست رسیدگی داشتند. شکایت علما از اداره مالیه در حمایت از مستأجران قراء منطقه (کمام، ۵۸۰۹-۱۰۱۱)، اعتراض تجار از مأموران گمرک سرحدی نسبت به خروج مسکوکات نقره کشور (همان، ۵۷۸۸-۱۰۱۱؛ ۵/۱۳/۲۱/۵/۱۳)، عریضه اهالی منطقه به خاطر عملکرد بد عدلیه (همان، ۵/۱۳/۲۱/۱۰۱۱) و بی‌توجهی وکلای مجلس به ظلم ادارات به ساکنان (همان، ۵۷۶۹-۱۰۱۱؛ ۵۸۰۵-۱۰۱۱)، در این رابطه است. ضبط

محموله تریاک تجار کرمانشاه (همان، ۷۵۹۵-۱۰۱۱؛ ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۳۷)، توقیف دوازده هزار تومان ظهیرالعلماء (همان، ۴/۵۸/۲۸/۱/۴۳) و ضبط چهار قبضه تفنگ از مستخدم امنیه - ابوالحسن فیلی - (کمام، ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۲۷)، پلمب دکان روح‌الله نامی به جرم عدم پرداخت عوارضی (کمام، ۴/۵۴/۲۸/۱/۸۱)، نگارش عرایضی در اعتراض به «سوءرفتار مأموران دولتی» را به دنبال داشت. همچنین شکایت اهالی کرمانشاه از سوءاستفاده رئیس تلگراف‌خانه و سلب اعتماد عمومی (مجموعه اسناد شخصی و خانوادگی هرمز بیگلری) و اعتراض به سوءاستفاده مرادخان تحصیلدار مالیه (کمام، ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۷۹)، در واقع اعتراض به «سوءاستفاده از موقعیت شغلی» بود که در عرایض اهالی کرمانشاه دیده می‌شود.

«اعتراض به تصویب قوانین دولتی» نیز عموماً توسط تجار و کسبه در اعتراض به منع زراعت و تجارت تریاک (کمام، ۵۸۲۲-۱۰۱۱)، تصویب قانون انحصار دولتی در قند، چای و شکر (کمام، ۵/۱۲۱/۲۱/۱) و نیز در مطالبه مالیات جدید بر دخانیات (کمام، ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۵۳-۱۰۱۱) عرایضی را تولید می‌کرد. «شکایت از انفصال خدمت» - اغلب توسط کارمندان دولت - به دلایلی چون حذف رقبای (کمام، ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۲۹)، تقلیل بودجه دولتی (کمام، ۵۷۷۶-۱۰۱۱؛ ۵۷۷۷-۱۰۱۱)، تغییر و حذف برخی ادارات انجام می‌شد (کمام، ۵۸۱۹-۱۰۱۱؛ ۵/۱۲۱/۱۱/۱/۲۹-۵۷۸۹-۱۰۱۱). در همین راستا «درخواست حقوق معوقه» مسئله دیگری است که در آن اعتراض به تأخیر و سهل‌انگاری در پرداخت حقوق (کمام، ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۱۶؛ ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۳۴-۵/۲۱/۲۱/۱/۲۶) و یا درخواست حقوق معوقه آمده است (کمام، ۵۷۷۳-۱۰۱۱؛ ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۲۴).

۲. مسائل و مشکلات اجتماعی-حقوقی: کُنشگران در زمینه اجتماعی-حقوقی به دنبال حمایت نهادهای قضائی و حقوقی بودند؛ که در عرایضی با محتوای «تصرف عُدوانی» منعکس شده است. رحمت نامی از تصرف مُستغلات خود توسط اوقاف (کمام، ۵۸۱۶-۱۰۱۱)؛ علم‌الهدی از اداره مالیه باه خاطر تصرف مزرعه شخصی (کمام، ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۷۰) و عزت‌خانم وکیل‌الدوله از تصرف عُدوانی ملکش توسط شاهزاده فرمانفرما شکایت کردند (کمام، ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۷۸). «اعتراض به ناامنی و تقاضای امنیت» در عرایض اواخر دوره قاجار نمود بیشتری دارد که شامل موارد ناامنی اجتماعی، سیاسی و اقتصادی می‌شود و به واسطه نقطه مشترک عدم امنیت و درخواست امنیت، در همپوشانی با مقوله‌های دیگر است. درخواست اهالی کرمانشاه برای ایجاد امنیت به دنبال ترور معاون‌الملک توسط اعتدالیون (کمام، ۵۸۱۳-

۱. ظهیرالعلماء هنگام سفر به حج، از ضبط رویه خود -معادل دوازده هزار تومان- توسط مأموران گمرک قصرشیرین به جرم قاچاق شکایت کرد.

۱۰۱۱)؛ عریضه اتحادیه تجار کرمانشاهان پس از تعطیلی تجارتخانه همدان و بروز اختلال و ناامنی (۵۸۲۲-۱۰۱۱)، عرایض مربوط به قتل میرزا صراف (کمام، ۵۸۱۷-۱۰۱۱) و محمد نامی (کمام، ۵۷۸۴-۱۰۱۱) که عارضان تقاضای قصاص قاتلان و ایجاد امنیت را داشتند.

۳. مسائل اجتماعی-خانوادگی: این عرایض نشان‌دهنده تعاملات و تضادهای اعضای خانواده است و با شاخص‌هایی مانند اختلافات خانوادگی، تبعیض جنسیتی^۱ و درگیری میان گروه‌های اجتماعی در ارتباط بود و در مواردی با مشکلات «ارث و میراث» نمود می‌یافت. عرایض مربوط به سهم‌الارث دختران و کیل‌الدوله (کمام، ۴/۵۸/۲۱/۱/۳۱؛ ۴/۵۸/۲۸/۱/۵۶) که کُنشگری افرادی با تابعیت ایران و روسیه (کمام، ۱۰۱۱/۱۵/۱۲۱/۲۱/۱/۱) و نیز قوام‌العماء امام‌جمعه وقت (کمام، ۵۷۹۷-۱۰۱۱) را در این زمینه برانگیخت. درخواست طوبی-همسر معاضدالملک^۲ - برای برقراری مستمری همسر متوفایش از مجلس (کمام، ۵۸۱۲-۱۰۱۱) نیز نمایانگر کُنشگری زنان جامعه به‌ویژه در زمینه ارث است. «نزاع و درگیری» به عنوان یکی از قدیمی‌ترین جرایم بشری و مانع امنیت فردی و اجتماعی، در عرایض شهری کرمانشاهان دوره گذار نیز بازتاب یافته است. عریضه احتشام‌الممالک برای جلوگیری از تداوم درگیری قلخانی‌ها با کرندیان (کمام، ۴/۵۸/۲۸/۱/۱۷)، رحیم وثوق-دفتردار- از اختلافات خود با ساکنان مزرعه توکلی (کمام، ۵۸۰۷-۱۰۱۱)؛ عریضه نقیب سادات سنقر از اختلافات سادات با دراویش اخلاک‌گرا آنجا (همان، ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۱۷) و همچنین عریضه‌ای مبنی بر اختلاف میان فتح‌السلطان کلیایی با اسدالله‌خان بر سر تصاحب روستای لیلمانج (همان، ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۴۷) در این رابطه است.

ب. مقوله فرهنگی: در عرایض دوره گذار، این مقوله با شاخص‌هایی نظیر شکایات اقلیت‌های مذهبی، مطالبه امکانات رفاهی و عمومی مانند مدرسه، نظمیه و غیره دسته‌بندی شده است که با دو زیرمقوله و شش مورد عریضه، برابر ۷/۸۹٪ در ردیف دوم قرار گرفته است.

۱. اقلیت‌های مذهبی: در دوره مشروطه، کرمانشاهان به دلیل موقعیت جغرافیایی و اجتماعی از تنوع دینی، قومی، زبانی و نژادی متعددی به صورت اقلیت برخوردار بود (رابینو، ۱۳۹۱: ۲۴-۳۰). کُنشگری اقلیت‌های دینی، مانند یهودیان و کلیمیان و اهل حق‌ها در زمینه

۱. در عصر مشروطه، یکی از معضلات جدی جامعه کرمانشاهان، تبعیض جنسیتی و محرومیت زنان از حقوق قانونی‌شان، به‌ویژه در زمینه ارث‌بری بود. خانواده‌ها به دنبال حفظ و تمرکز دارایی در میان افراد ذکور خانواده، از پرداخت سهم‌الارث زنان سر باز می‌زدند. در واکنش به این بی‌عدالتی، زنان با ارائه عریضه به فرادستان، ضمن شکایت از این تبعیض، سهم‌الارث خود را مطالبه می‌کردند (کمام، ۷/۱۷۶/۱۲/۱/۱۱۷؛ ۷/۱۴۸/۱۷/۴/۱/۱۷).

۲. معاضدالملک معاون کارگزاری و نماینده کرمانشاهان در دوره دوم مجلس شورای ملی بود (معمدلی، ۱۳۸۵: ۳۲۷).

عریضه‌نویسی، مهر تأییدی بر وجود این اقلیت‌ها در منطقه می‌باشد. آنها به دلیل تفاوت اعتقاداتشان با مذهب رسمی، همواره با تبعیض‌های اجتماعی و سیاسی مواجه بودند، به همین دلیل برای رفع این اجحافات و احقاق حق، به عریضه‌نویسی با فرادستان روی می‌آوردند و مطالبه‌گری می‌کردند؛ مانند کلیمیان سنقر از زورگیری اداره مالیه (کمام، ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۴۸)، کلیمیان قصر از سوءرفتار نظمی (همان، ۵/۱۲۱/۲۱/۸۳) و بزرگان اهل حق از سخت‌گیری‌های دولت بر خود (همان، ۴/۵۸/۲۱/۱/۳) عریضه‌های متعددی نوشته و دادخواهی کرده‌اند.

۲. **تقاضا برای تأسیس نهادهای عام‌المنفعه:** کُنشگران شهری با درک مجاری قانونی، نیاز جامعه به خدمات عمومی را مطرح و مطالبه می‌کردند. در این باره عریضه وکیل‌التجار (کمام، ۱۸۴۲-۱۰۱۱)، اهالی قصرشیرین (همان، ۷۸۵۷-۱۰۱۱) در راه‌اندازی مجدد تلگراف‌خانه و مخابرات و همچنین درخواست اهالی سنقر مبنی بر تأسیس مدرسه (همان، ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۵۷) قابل طرح است.

ج. **مقوله سیاسی:** در عرایض این مقطع، با دو زیرمقوله ۶ مورد، معادل ۷/۸۹٪ همنشین مقوله فرهنگی، در ردیف دوم قرار دارد.

۱. **ظلم و ستم حکام محلی:** با توجه به ماهیت انقلاب مشروطه، انتظار کاهش آن می‌رفت، اما داده‌های عرایض کرمانشاهان خلاف آن را با جریان بی‌وقفه ظلم و ستم حکام به زیردستان نشان می‌دهد. به‌طور مثال، شکایات محمد نامی از ظلم عضدالسلطان و تشبیه او به زالو (کمام، ۵۷۷۱-۱۰۱۱)؛ محسن میرزا از اجحافات عطاءالله وکیل‌الدوله (همان، ۵/۵۸/۲۵/۱/۵۷)، فرج‌الله کاویانی از ظلم و ستم رضاخان نیریژی (همان، ۱۰۱۱-۵۷۹۱) و همچنین اهالی قصر از ظلم و ستم شاهزاده اجلال و مصادره املاکشان توسط او (همان، ۴/۵۸/۲۸/۱/۲۸)، تأکیدی بر این موضوع است.

۲. **مشارکت سیاسی-اجتماعی:** در این مطالعه ارائه نظر و پیشنهادهای گروهی به دولت را شامل می‌شود؛ مانند اعتراض کرمانشاهیان مقیم تهران به انتخاب مکرم‌الملک به عنوان حکمران منطقه (کمام، ۵۷۸۸-۱۰۱۱). در شکلی دیگر، اهالی کرمانشاهان تقاضای ابقای حکمرانی عضدالسلطان را داشتند (همان، ۴/۵۸/۲۸/۱/۲).

د. **مقوله اقتصادی:** در این مقطع، دارای یک زیرمقوله و ۲۲ مورد عریضه معادل ۲۸/۹۴٪ بوده و شامل موارد زیر است:

۱. «مالیات»

یکی از موضوعات پربسامد در مجموعه عرایض این دوره است که با ۲۲ مورد از دغدغه‌های اجتماعی و اقتصادی منعکس شده است. شکایت از اقدامات غیرقانونی مأموران

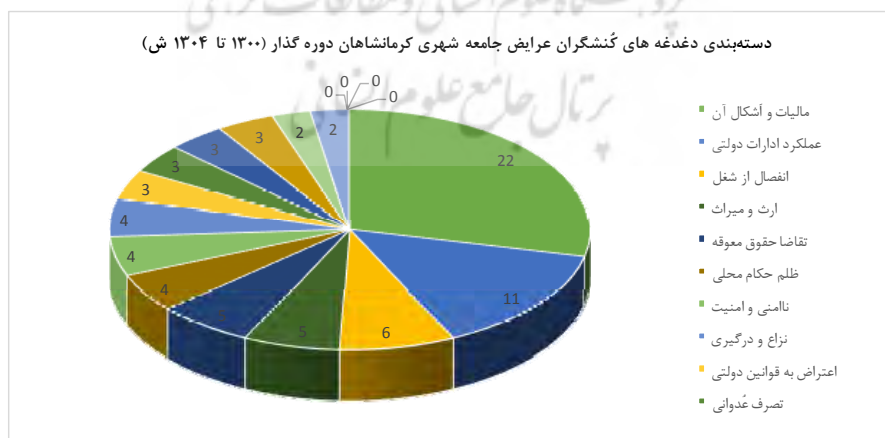
فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۴، شماره ۶۲، تابستان ۱۴۰۳ / ۱۶۷

اداره مالیات به علت اعمال فشار بر مردم و اخذ مالیات‌های گوناگون، مانند باج راه، نواقل، قپانداری و داروغگی که باعث نارضایتی عمومی و مهاجرت افراد می‌شد (کمام، ۵۷۶۹-۱۰۱۱؛ ۴/۵۸/۲۵/۱/۵۹؛ ۵/۵۸/۲۸/۱/۶۳؛ ۱۰۱۱). (۴/۵۸/۲۸/۱/۶۳؛ ۱۰۱۱).

شکایت تجار و کسبه از پرداخت مالیات و عوارضی مختلف به ادارات دولتی که در عوض، هیچ‌گونه خدمات رفاهی مانند روشنایی معابر و حفاظت از بازار و غیره را انجام نمی‌دادند (کمام، ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۷۷؛ ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۹؛ ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۱۰؛ ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۵۲؛ ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۵۲؛ ۵/۵۸/۲۸/۱/۵۲؛ ۱۰۱۱-۵۷۶۳؛ ۴/۵۸/۲۸/۱/۳۷؛ ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۳۷). همچنین اصنافی مانند سقط‌فروش‌ها، مُکاریان، فخارها و غیره از پرداخت مالیات سنگین صنفی با درآمد کم شکایت داشتند (کمام، ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۷۶؛ ۱۰۱۱-۵/۱۲۱/۲۱/۱/۷۶؛ ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۴۴؛ ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۵؛ ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۱۴؛ ۵/۱۲۱/۲۱/۱/۱۴). عده‌ای نیز از سوءرفتار رؤسای ادارات در ایجاد شیره‌کش‌خانه در کنگاور (همان، ۴/۵۸/۲۸/۱/۵۲) شکایت کردند. به نظر می‌رسد کُنشگران این دسته عرایض، با اصل پرداخت مالیات مشکلی نداشتند، بلکه به پرداخت مالیات‌های اضافی معترض بودند. مسئله دیگر وجود اشخاص ذی‌نفعی بود که با عنوان مالیات‌گیری، هرگونه ستمی را بر مردم اعمال می‌کردند.

در مجموع، داده‌های عرایض حاکی از مشارکت همه طبقات و اقشار جامعه شهری آن مقطع، از پایین‌ترین تا بالاترین مرتبه اجتماعی، در زمینه عریضه‌نویسی است که هر یک به اقتضای اهداف خود، موضوعاتی را مطرح و مطالبه می‌کردند. برای شناخت بهتر مطالبات کُنشگران، این موارد در نمودار زیر تنظیم شده است.

نمودار شماره ۷

آمار نمودار شماره ۷ نشان می‌دهد که عمده مطالبات شهری در دوران گذار، علی‌رغم ماهیت انقلاب مشروطه، درباره نبود قانون و عدم رعایت آن است که در موضوعاتی چون اخذ مالیات غیرقانونی، فساد ادارات و کارکنان دولتی، ظلم و ستم حکام محلی، عدم امنیت و غیره مطرح شده است. به عبارتی داده‌ها برتری مقوله اجتماعی بر دیگر مقولات را نشان می‌دهد.

نتیجه‌گیری

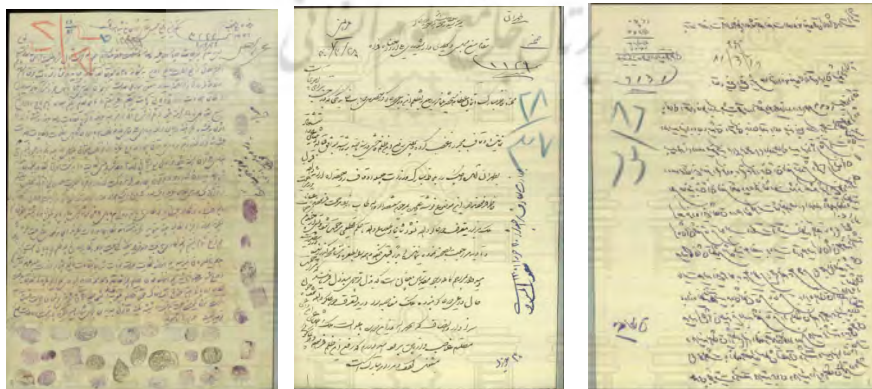
این جستار پژوهشی بر پایه تحلیل ۱۴۶ عریضه از عرایض قابل دسترس جامعه شهری کرمانشاهان در عصر مشروطیت (۱۳۲۴-۱۳۴۴ق/۱۹۰۶-۱۹۲۵م) در سه مقطع زمانی (دوره استقرار مشروطه، جنگ جهانی اول و دوره گذار از قاجار به پهلوی) با روش تحلیل محتوا انجام گرفته و با رویکرد تقسیم‌بندی مفهومی و ساختاری براساس گزاره‌های استخراج‌شده از آن اسناد، ذیل چهار ساحت اساسی (اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی) تنظیم شده است. نتایج حاصله نشان می‌دهد که عرایض این جامعه به عنوان ابزار رابطی بین فرودستان با فرادستان، در این بازه زمانی ذیل چهار مقوله مذکور دارای چرخش و نوسانات معناداری در پیوند با رویدادهای تاریخی در ادوار سه‌گانه مذکور بین سال‌های ۱۳۲۴-۱۳۴۴ق/۱۹۰۶-۱۹۲۵م بوده است که بیانگر همسو بودن محتوا و میزان پیوند عرایض با رویدادهای تاریخی کلان جامعه ایرانی و جامعه شهری در کرمانشاهان بوده است. در دوره اول، مقارن مشروطه اول و دوم (۱۳۲۴-۱۳۳۲ق)، متأثر از گفتمان مشروطه‌خواهی و درگیری طبقات مختلف شهری، مقوله سیاسی با سه زیرمقوله و سیزده مورد عریضه معادل ۲۲/۸۰٪ با شاخص‌هایی نظیر وجود اغتشاشات محلی، ظلم و ستم حکام دولتی و همچنین تلاش برای مشارکت سیاسی، در صدر جدول قرار دارد. مقوله اجتماعی با دو زیرمقوله و پوشش ۳۹ مورد عریضه برابر با ۶۸/۴۲٪، حول مسائل اجتماعی-حقوقی مانند شکایت از ناامنی و تقاضای امنیت، مسائل شغلی و حقوقی یا مسائلی نظیر ارث، در ردیف دوم بوده است. مقوله اقتصادی با یک زیرمقوله و پنج مورد عریضه معادل ۸/۷۷٪، در ارتباط با مسائل مالی و مالیاتی در ردیف سوم قرار دارد. مقوله فرهنگی نیز به علت برتری و اولویت مسائل سیاسی و نیازهای مالی و امنیتی آن برهه، فاقد عریضه است. در دوره دوم، مصادف با جنگ جهانی اول تا کودتای ۱۳۳۳-۱۳۳۹ق/۱۹۱۴-۱۹۲۰م) هرچند حجم و تنوع عرایض با سیزده مورد، نسبت به دیگر ادوار کاهش یافته است، اما ذیل چهار مقوله اصلی، مقوله سیاسی با سه زیرمقوله و هفت مورد عریضه معادل ۵۳/۸۴٪ با مصادیقی چون شکایت از خسارات جنگ جهانی اول یا مداخله بیگانگان در منطقه و مشارکت در انتخابات، همچنان در صدر جدول قرار دارد. مقوله اجتماعی

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۴، شماره ۶۲، تابستان ۱۴۰۳ / ۱۶۹

نیز با دو زیرمقوله و پنج مورد عریضه برابر با $38/46\%$ در ارتباط با مسائل اجتماعی-حقوقی، با حفظ جایگاه قبلی در ردیف دوم قرار دارد. مقوله اقتصادی هم با یک زیرمقوله و یک مورد عریضه معادل $7/69\%$ در ردیف سوم جای دارد و مقوله فرهنگی همچنان مورد توجه کُنشگران عریضه قرار نگرفته و فاقد عریضه است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که درگیر شدن کرمانشاهان در جنگ جهانی تأثیر مستقیمی بر نیازها و مطالبات مطرح‌شده آنها در عرایض و حتی کاهش میزان کُنشگری آن جامعه در عریضه‌نویسی داشته است. دوره سوم موسوم به دوران گذار از قاجار به پهلوی است (۱۳۰۰-۱۳۰۴ش/۱۹۲۱-۱۹۲۵م). عرایض آن جامعه با تحولات بنیادین، هم از لحاظ افزایش حجم با ۷۶ مورد و هم تنوع موضوعی روبه‌رو می‌شود که ذیل چهار مقوله اصلی، چرخش اساسی و معناداری داشته است. در این مقطع، مقوله اجتماعی با سه زیرمقوله و ۴۲ مورد عریضه برابر $55/26\%$ با مصادیق کلی مانند شکایت از ناامنی و تقاضای امنیت، شکایت از فساد ادارات دولتی و قوانین حکومتی، تقاضای ارث و حقوق معوقه و غیره، به ردیف اول انتقال یافت. مقوله فرهنگی با دو زیرمقوله و شش مورد عریضه برابر $7/89\%$ با شاخص‌هایی چون تقاضای تأسیس ادارات عام‌المنفعه مثل مدارس، نظمی و غیره، یا عرایض اقلیت‌های مذهبی هم‌ردیف با مقوله سیاسی با دو زیرمقوله و شش مورد عریضه، در ردیف دوم پدیدار شده است. مقوله اقتصادی نیز با یک زیرمقوله و ۲۲ مورد عریضه معادل $28/94\%$ مربوط به دغدغه‌های مالیاتی، در ردیف سوم قرار گرفت. به نظر می‌رسد کرمانشاهان دوران گذار، در مواجهه با دوگانگی‌های ناشی از مدرنیته و سنت، با چالش‌های متعددی روبه‌رو بوده است که صرف نظر از برتری هر یک از مقولات، بر افزایش میزان کُنشگری در زمینه عریضه‌نویسی و اهتمام فرادستان در پاسخ و رسیدگی به آن مطالبات، تأثیر مستقیم داشته است.

پیوست

نمونه عرایض منطقه کرمانشاهان عصر مشروطیت

منابع و مأخذ

- آدمیت، فریدون و هما ناطق (۲۵۳۶)، *افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار*، تهران، نشر آگاه.
- اردشیریان، شهرام (۱۴۰۰)، *انتخابات مجلس شورای ملی در کرمانشاهان*، کرمانشاه: طاق‌بستان.
- *بایگانی شخصی و اسناد خانوادگی هرمز بیگلری* (از نوادگان بیگلربیگی کرمانشاهان)
- بشیریه، حسین (۱۳۸۹)، *جامعه‌شناسی سیاسی؛ نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی*، تهران: نشر نی.
- بیات، کاوه (۱۳۶۹)، *ایران و جنگ جهانی اول؛ اسناد وزارت داخله*، تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی.
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸)، *سفرنامه؛ ایران و ایرانیان*، ترجمه کیکاوس جهاننداری، تهران: نشر خوارزمی.
- حبیب‌زاده، محمدجعفر و کاظم کوهی اصفهانی (۱۳۹۱)، «بررسی و تحلیل ارکان جرم تصرف غدوانی در حقوق ایران»، *فصلنامه حقوق*، دوره ۴۲، شماره ۴، صص ۹۷-۱۱۶.
- رایینو، اچ. ال (۱۳۹۱)، *گزارشی از بازرگانی و اجتماع شهر و ایالت کرمانشاه در سده نوزدهم*، ترجمه محمدرضا همزه‌ای، کرمانشاه: دانشگاه رازی.
- رحمانیان، داریوش و مهدی میرکیانی (۱۳۹۲)، «تأثیر بلواهای نان بر روابط حکومت و مردم در عصر ناصری»، *تحقیقات تاریخ اجتماعی*، سال دوم، شماره ۲، صص ۶۵-۹۱.
- سلطانی، محمدعلی (۱۳۷۳)، *تاریخ مفصل کرمانشاهان*، ج ۳، ۴، تهران: سها.
- صفایی، ابراهیم (۱۳۴۷)، «سندوق عرایض»، *مجله نگین*، شماره ۴۲، صص ۳۹-۴۰.
- طلائی، زهرا (۱۳۸۳)، «بررسی و معرفی نسخه خطی (مجموعه اسناد)؛ سواد کتابچه شکایت‌ها و عرض حال سال ۱۲۹۱-۱۲۹۲ق»، *گنجینه اسناد*، شماره ۵۶، صص ۳۸-۴۳.
- ططری، علی (۱۳۸۸)، «بررسی جایگاه عریضه در پژوهش‌های اسنادی»، *پیام بهارستان*، دوره دوم، سال اول، شماره ۴، صص ۴۶۵-۴۷۶.
- فربن، مایلز (۱۳۹۴)، *تاریخ اجتماعی، مسائل، راهبردها و روش‌ها*، ترجمه ابراهیم موسی‌پور بشلی و محمدابراهیم باسط، تهران: سمت.
- فرجیها، محمد و حسین جوادی (۱۳۹۳)، «مطالعه جرم‌شناسی تخلفات و فساد اداری»، *فصلنامه رفاه اجتماعی*، سال چهاردهم، شماره ۵۴، صص ۲۴۳-۲۶۶.
- کرزن، جرج (۱۳۶۷)، *ایران و قضیه ایران*، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی ج ۲، تهران: نشر علمی و فرهنگی.
- کرملی، اکرم، سهم‌الدین خزایی و محسن رحمتی (۱۴۰۱)، «گونه‌شناسی اعتراض‌های زنان در عصر ناصری (۱۲۶۴-۱۳۱۳)»، *مجله (تاریخ) ایران*، دوره ۱۵، شماره ۱، صص ۲۴۵-۲۶۲.
- کشاورز، اردشیر (۱۳۸۲)، *زندگان عرصه عشق*، ج ۱، کرمانشاه: طاق‌بستان.

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۴، شماره ۶۲، تابستان ۱۴۰۳ / ۱۷۱

- کلارک، جی. آی. و بی. دی. کلارک (۱۳۹۴)، کرمانشاه مرکز استان پنجم، ترجمه کیومرث ایران دوست و کسری آشوری، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- لمبتون، ا. ک. س. (۱۳۷۷)، مالک و زارع در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مجموعه مصوبات ادوار اول و دوم قانونگذاری مجلس شورای ملی (۱۳۱۸)، نشر مجلس.
- مستوفی، عبدالله (۱۳۶۰)، شرح زندگانی من، ج ۱، تهران: نشر زوار.
- معتمدی، فرج الله خان (۱۳۸۵)، نهضت مشروطیت در کرمانشاه و کنگاور؛ یادداشت و خاطرات میرزا فرج الله خان معتمدی و امان الله خان ساری اصلان امیر تومان، به کوشش محمدعلی سلطانی، تهران: انتشارات مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- همدانی، فریدالملک (۱۳۵۴)، خاطرات فرید، گردآوری مسعود فرید، تهران: زوار.

روزنامه‌ها

- روزنامه حبل المتین یومیه (۱۳۲۵ق)، شماره ۲۵.
- روزنامه فرهنگ (۳۰ ذی قعدة ۱۳۰۲)، سال هفتم، شماره ۳۲۴.
- روزنامه مجلس (۱۳۲۵ق)، شماره ۱۴۲.

اسناد

- اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه (استادوخ)، س ۱۳۳۵، ک ۳۷، پ ۸۹:۵۳.

ساکما

- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، سند شماره ۱۴۴۵۰۱.
- .....، سند شماره ۲۴۰۰۱۲۷۲۶.
- .....، سند شماره ۱۰/۵۷/ات/۲/۱.
- .....، سند شماره ۲۴۰۰۰۲۳۷۳.
- .....، سند شماره ۲۹۸/۱۲۳۱۷۶.
- .....، سند شماره ۲۹۸-۵۸۵۲۸.
- .....، سند شماره ۲۹۰۰۰-۵۶/۶۶/۱۴.

- کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای ملی (کمام)، اسناد به شماره‌های: ۲/۱۴۸/۱۷/۲؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۵؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۶؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۴؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۴/۱۵؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰؛ ۳/۱۳/۱/۲/۳؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۲؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۲/۱؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۴؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۹؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۴؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۴؛ ۲/۱۰۴۳/۴۰۵/۱/۴؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۹؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۴۱؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۳/۵؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۳/۸؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۵؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۳۷؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۴۸؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۲؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۵۵؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۱۱؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۲؛ ۲/۱۴۸/۱۷/۱/۲/۲۱

؛۲/۱۴۸/۱۷/۱/۸ ؛۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۵۰ ؛۲/۱۴۸/۱۷/۲/۲۱ ؛۲/۱۴۸/۱۱/۴ ؛۲/۱۴۸/۱۷/۱/۴/۵
؛۲/۱۲۹/۳/۲/۵ ؛۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۴۱ ؛۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰/۳ ؛۲/۱۴۸/۱۷/۱/۴ ؛۲/۱۴۸/۱۷/۱/۱۰
؛۳/۲/۳۲/۱/۱/۲ ؛۳/۲/۳۲/۱/۵ ؛۳/۲/۳۲/۱/۱۵ ؛۳/۲/۳۲/۱/۴ ؛۳/۲/۳۲/۱/۱۳ ؛۳/۲/۳۲/۱/۱۴
؛۴/۵۸/۲۵/۵۹ ؛۴/۵۸/۲۸/۱/۶۳ ؛۵۷۶۹-۴/۳/۳/۱/۹ ؛۴/۳/۳/۱/۹ ؛۴/۳/۳/۱/۹ ؛۳/۲/۳۲/۱/۱/۸
؛۵۷۶۹-۱۰۱۱ ؛۵/۱۲۱/۲۱/۱۰/۲۱ ؛۵/۱۲۱/۲۱/۱/۴ ؛۵/۱۲۱/۲۱/۱/۱۴ ؛۴/۵۸/۲۸/۱/۵۲
؛۵/۱۲۱/۲۱/۱/۲۷ ؛۵/۱۲۱/۲۱/۱/۳۷ ؛۱۰۱۱-۵۷۶۳ ؛۴/۵۸/۲۸/۱/۴۳ ؛۱۰۱۱-۵۷۹۵ ؛۴/۵۸/۲۸/۱/۸۱
-۱۰۱۱ ؛۵۷۹۱-۱۰۱۱ ؛۴/۵۸/۲۸/۱/۱۰ ؛۵/۵۸/۲۵/۵۷ ؛۵۸۰۵-۱۰۱۱ ؛۵۸۰۹-۱۰۱۱ ؛۶۹۵۷-۱۰۱۱
؛۱۰۱۱/۱۵/۱۲۱/۲۱/۱/۱ ؛۱۰۱۱-۵/۱۲۱/۲۱/۱/۱۱ ؛۴/۵۸/۲۸/۱/۳۸ ؛۵۷۹۴-۱۰۱۱ ؛۵۷۷۱
؛۵/۱۲۱/۲۱/۱/۷۰ ؛۵/۱۲۱/۲۱/۱/۷۸ ؛۵۷۸۰-۱۰۱۱ ؛۴/۵۸/۲۸/۱/۲۸ ؛۵۷۹۷-۱۰۱۱ ؛۴/۵۸/۲۸/۱/۵۶
؛۱۰۱۱-۵۷۷۷-۱۰۱۱ ؛۵۸۱۹-۱۰۱۱ ؛۵۷۸۹-۱۰۱۱-۵۷۷۶-۱۰۱۱ ؛۵/۱۲۱/۲۱/۱/۲۹ ؛۵۸۱۶-۱۰۱۱
-۲۲ ؛۱۰۱۱-۵۷۸۸ ؛۱۰۱۱-۵۸۱۳ ؛۵/۱۲۱/۲۱/۱/۲۴ ؛۵/۱۲۱/۲۱/۱/۱۶ ؛۵/۱۲۱/۲۱/۱/۳۴-۵۷۷۳
؛۱۰۱۱-۵۸۰۷ ؛۴/۵۸/۲۸/۱/۱۷ ؛۵/۲۱/۲۱/۱/۲۶ ؛۱۰۱۱-۵/۱۲۱/۲۱/۱/۳۰۵۸ ؛۱۰۱۱
-۱۰۱۱ ؛۵/۱۲۱/۲۱/۱/۱۷ ؛۶/۶۵/۳۱/۱/۸۸ ؛۵/۱۲۱/۲۱/۱/۱۷ ؛۶/۶۵/۳۱/۱/۸۸ ؛۵/۱۲۱/۲۱/۱/۴۷
-۱۰۱۱ ؛۵۷۸۴ ؛۵۷۱۸-۱۰۱۱ ؛۴/۵۸/۲۸/۲ ؛۵/۱۲۱/۲۱/۱/۵۷ ؛۵۸۱۲-۱۰۱۱ ؛۵/۱۲۱/۲۱/۱/۷۹ ؛۱۰۱۱
۸۸۴۲ ؛۷۸۵۷-۱۰۱۱ ؛۱۰۱۱-۵۷۷۹

منابع لاتین

- wiesbaden Irene Schneider (2006), *The petitioning system in Iran state; society and power relations in the late 19 century*, harrassowitz verlag.
- floor, Willem (2018), *Kermanshah city province (1800-1945)*, Mage publishers.

List of sources with English handwriting

Books

- Adamiyat, Fereydoun, Nateg, Homa (2536), Social, Political and Economic Thoughts in Unpublished Works of the Qajar Era, Tehran, Āgah Publishing House. [In Persian]
- Ardehirian, Shahram (2021), National Assembly Elections in Kermanshah. Kermanshah: Tāqbostān, Vol. 1. [In Persian]
- Bashiriyeh, Hossein, (2010), Political Sociology: The Role of Social Forces in Political Life. Tehran, Ney Publishing House. [In Persian]
- Bayat, Kaveh (1980), Iran and the First World War, Ministry of Interior Documents. National Documents Organization Publications, Vol. 1. [In Persian]
- Biglari, Hormoz (1995), History of Kermanshah in the Qajar Era Including Historical Documents. Vol. 1, Kermanshah: Tāqbostān Publishing House. [In Persian]
- Clarke, John Innes (1994), Kermanshah: an Iranian provincial city. Translated by Kiyomars Irandoost and Kasra Ashouri, Tehran, Cultural Heritage and Tourism Research Institute Publications. [In Persian]
- Collection of resolutions of the first and second legislative periods of the National Consultative Assembly, 1939, Majles Publications. [In Persian]
- Curzon, George Nathaniel Curzon (1988), Persia and the Persian question. Translated by Gholam Ali and Vahid Mazandarani, Vol. 2, Tehran: Scientific and Cultural Publishing House. [In Persian]
- Fairburn, Miles (1994), Social history: problems, strategies, and methods, Translated by Mohammad Ebrahim Musapour Bashli, Mohammad Ebrahim Basit, Tehran: Samt. [In Persian]
- Keshavarz, Ardeshir (2003), Zendegān-e ‘Arše-ye ‘Ešq, Vol. 1, Kermanshah, Tāqbostān. [In Persian]
- Lambton, Ann Katharine Swynford (1998), Landlord and peasant in Persia: a study of land tenure and land revenue administration. Translated by Manouchehr Amiri, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian]
- Mostūfī, ‘Abdullāh (1981), Šarḥ-e Zendegānī-ye Man. Tehran: Zavvār Publications. [In Persian]
- Motamedi, Farajollah Khan (2006), Constitutional Movement in Kermanshah and Kangavar: Notes and Memoirs of Mirza Farajollah Khan Motamedi and Amanollah Khan Sari Aslan Amir Toman, edited by Mohammad Ali Soltani, Tehran: Humanities Research and Development Institute Publications. [In Persian]
- Pollock, Jacob Edward (1989), Persien. Translated by Kikau Jahandari, Tehran: Kharazmi Publishing House. [In Persian]
- Rabino, Hyacinth Louis (2012), Diplomatic and consular reports : Persia. Report on the trade and general condition of the city and province of Kermanshah. Translated by Mohammadreza Hamzeh, Kermanshah: Razi University. [In Persian]
- Soltani, Mohammad Ali (1994), Detailed History of Kermanshahs. Vols. 3 and 4, Tehran: Soha, First Edition. [In Persian]

Articles

- Farajiha, Mohammad and Hossein, Javadi (2014), " Investigate Infractions and Corruption with Emphasized the Legal and Cultural Factors in Recreation and Cultural Organization of the Municipality of Isfahan". Social Welfare Quarterly, Vol. 14, No. 54, pp. 243-266. [In Persian]
- Habibzadeh, Mohammad Jafar; Kazem, Koochi Esfahani (2012), "EXAMINATION OF THE ELEMENTS OF "FORCIBLE ENTRY AND DETAINER" IN IRANIAN LAW", Law Quarterly, Volume 42, No. 4, pp. 97-116. [In Persian]
- Karamali, Akram, and Sahameddin Khazaei and Mohsen Rahmati (1401), "Typology of Women's Protests in the Nasserite Era (1848-1896)." Iranian Scientific and Research Journal, Volume 15, Issue 1, Serial Number 1401, pp. 212-245. [In Persian]

- Rahmanian, Dariush and Mehdi Mir Kiani (2013), "The Impact of Bread-Related Riots on the Relation between People and the Government in the Naserid Era." Institute for Humanities and Cultural Studies, Vol. 2, No. 2, pp. 65-91. [In Persian]
- Safaei, Ebrahim (1968). "The Petition Fund". Nangin Magazine, No. 42. [In Persian]
- Talaei, Zahra (2004), "Review and Introduction of the Manuscript (Document Collection): Literacy of the Complaint and Report Booklet for the Years 1291-92 AH", Ganjineh-e-Asnad, No. 56, pp. 38-43. [In Persian]
- Tatari, Ali (2009), "Review of the Position of Petition in Documentary Research". Payam-e Baharestan, Vol. 2, No. 1, No. 4, pp. 465-476. [In Persian]

Newspaper

- Rūznāmeḥ-ye Farhang, 30 Dhu al-Qa'dah 1302, Year 7, Issue 324.
- Rūznāmeḥ-ye Ḥabl ul-Mafīn Daily, 1325 AH 25.
- Rūznāmeḥ-ye Maḵles, 1325 AH 142, 115-116.

Documents

- Kamām: 2/17/148/2- 5/4/1/17/148/2- 16/7/1/17/148/2- 4/10/1/17/148/2- 15/4/1/17/148/2; 10/1/17/148/2- 3/2/1/3/1/3- 10/1/17/148/2- 10/1/17/148/2- 2/10/1/17/148/2 1/12/17/148/2 4/1/405/1043/2; 4/1/17/148/2- 4/1/17/148/2- 9/10/1/17/148/2- 4/10/1/17/148/2 9/1/17/148/2 6/1/17/148/2- 10/1/17/148/2- 41/10/1/17/148/2- 5/3/1/17/148/2- 8/3/1/17/148/2- 15/1/17/148/2- 37/10/1/17/148/2- 48/10/1/17/148/2- 2/1/17/148/2- 2/21/1/17/148/2- 12/1/17/148/2- 11/10/1/17/148/2- 55/10/1/17/148/2- 5/4/1/17/148/2- 4/11/148/2- 21/2/1/17/148/2- 50/10/1/17/148/2- 8/1/17/148/2- 10/1/17/148/2 - 4/1/17/148/2- 3/10/1/17/148/2- 41/10/1/17/148/2- 5/2/3/129/2- 14/1/32/2/3 - 13/1/32/2/3- 4/1/32/2/3- 15/1/32/2/3- 5/1/32/2/3- 2/1/1/32/2/3- 8/1/1/32/2/3- 9/1/3/3/4- 9/1/3/3/4- 9/1/3/3/4-5769 - 63/1/28/58/4- 59/25/58/4- 52/1/28/58/4 -14/1/21/121/5- 4/1/21/121/5- 21/10/21/121/5- 1011-5769 - 81/1/28/58/4; 5795-1011- 43/1/28/58/4- 5763-1011 - 37/1/21/121/5- 27/1/21/121/5- 1011-6957- 1011-5809 - 1011-5805- 57/25/58/5- 10/1/28/58/4- 1011-5791- 1011-5771- 1011-5794- 38/1/28/58/4- 11/1/21/121/5-1011 - 1/1/21/121/15/1011- 56/1/28/58/4- 5797-1011 28/1/28/58/4 - 1011-5780- 78/1/21/121/5 70/1/21/121/5- 1011-5816- 29/1/21/121/5- 1011-5776 -1011-5789- 1011-5819- 1011-5777 - 1011-5773 - 34/1/21/121/5- 16/1/21/121/5 24/1/21/121/5- 5813- 1011-5788-1011 22-1011-3058/1/21/121/5-1011 - 1/26/21/5/21- 17/1/28/58/4- 5807-1011- 47/1/21/121/5- 88/1/31/65/6- 17/1/21/121/5- 88/1/31/65/6- 17/1/21/121/5- 1011-5784 - 1011-5718 - 2/28/58/4- 57/1/21/121/5 - 5812 -1011- 79/1/21/121/5- 1011-8842- 1011-7857 5779-1011
- Sākmā: 240012726-240012726-501 4AA1 57/10T/2/A1/240002373- 123176/298- 58528-298 - 14/66/56-29000.

Estadokh: S 1335, K 37, P 89:53 .

Personal archive and family documents of Hormoz Biglari (descendant of Biglarbey of Kermanshah)

©2024 Alzahra University, Tehran, Iran. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC-ND 4.0 license) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

The Demands of the Urban Society of Kermanshah in the Petitions of the Qajar Era
(From the Constitutional Revolution to the Fall of the Qajar Dynasty; 1324-1344 AH/1906-1925 AD)¹

Nahid keshtmand²
Mohammad Amir Sheikh Nouri³
Ruhollah Bahrami⁴

Received: 2024/06/08
Accepted: 2024/11/07

Abstract

Petitions can be considered one of the most important historical documents closely linked to the political and social life of society, representing the concerns and problems of a society that generally had to write petitions after its demands were not resolved through official channels. The present article was written with the aim of understanding the concerns and urban problems of Kermanshah during the constitutional era and is based on petition documents. This research utilized the content analysis method to read and examine the petitions from this period and to answer the question of what problems the people as a lower class in this period demanded from the higher authorities to solve through petitions and solved? The results of studying the demands of the urban society of Kermanshah at three historical points in this period show that the above-mentioned demands fluctuated in the form of four main categories: social, political, economic, and cultural, in conjunction with the developments. While in the first and second constitutional periods and the First World War, the political sphere of demands was at the top, in the third period with a fundamental shift and a significant decrease in political demands, the social category with a variety of issues and a high volume of petitions is at the top of the table of these demands, and the cultural category with an upward movement has been in the second row of the table. From an economic point of view, we also see a uniform trend of such demands in all three periods, which were made above all in relation to the tax system.

Keywords: Kermanshah residents, Urban society, Petition activists, Social demands.

1. DOI: 10.22051/hii.2025.47236.2933

2. PhD student, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran. keshtmandn902@gmail.com

3. Professor, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran (Corresponding author) a.sheikhnoori@alzahra.ac.ir

4. Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran. dr.bahrami2009@gmail.com

Print ISSN: 2008-885X/Online ISSN:2538-3493